

Về vấn đề người Rohingya theo Islam giáo ở Myanmar

Lê Hải Đăng^(*)

Nguyễn Thị Lê^(**)

Tóm tắt: Với 135 tộc người khác nhau về nguồn gốc và sự tồn tại của các tôn giáo lớn như Phật giáo, Kito giáo, Islam giáo, lịch sử phát triển của Myanmar một phần rất lớn bị chi phối bởi các cuộc đấu tranh tộc người, tôn giáo. Trong đó, cuộc xung đột giữa các Phật tử Miến Điện đa số và cộng đồng người Islam giáo thiểu số Rohingya vẫn đang diễn ra rất gay gắt, có nguy cơ dẫn tới một cuộc khủng hoảng di cư trong lịch sử quốc gia này. Chủ nghĩa dân tộc mang màu sắc cực đoan cộng với tư tưởng bài trừ Islam giáo khiến tình hình trở nên khó lường hơn. Chính bởi vậy, vấn đề người Rohingya có được giải quyết hay không chủ yếu phụ thuộc vào nỗ lực nhân đạo của Chính phủ Myanmar, cộng đồng khu vực và quốc tế.

Từ khóa: Chủ nghĩa dân tộc, Xung đột tộc người, Người Rohingya, Myanmar

Abstract: *The diversity of ethnic groups in Myanmar (135 to be officially recognised by the government) and the existence of major religions such as Buddhism, Christianity and Islam have greatly contributed to the occurrence of ethno-religious conflicts in the country's development history. The paper shows that the tension between Burmese Buddhists and Rohingya Muslims continues to escalate, accompanying a migration crisis thread. Buddhist extremism and anti-Muslim sentiments could lead to an even more unpredictable situation. Hence, whether the Rohingya issue would be solved mainly depends on humanitarian efforts of the Burmese government as well as the regional and international communities.*

Keywords: Nationalism, Ethnic Conflict, Rohingya People, Myanmar

Mở đầu

Dân tộc và tôn giáo luôn là vấn đề quan trọng trong lịch sử mỗi dân tộc cũng như

lịch sử nhân loại. Sự đa dạng tộc người, tôn giáo ở Myanmar (135 tộc người khác nhau về nguồn gốc; gần 90% dân số theo Phật giáo, còn lại theo các tôn giáo khác như Kito giáo, Islam giáo...) có thể coi là một phần nguyên nhân dẫn tới sự va chạm, xung đột thường xuyên tại quốc gia này, chẳng hạn như xung đột giữa người Karen, người Chin với người Miến; giữa người

^(*) PGS.TS., Viện Thông tin Khoa học xã hội; Viện Hàn lâm Khoa học xã hội Việt Nam; Email: lehaidang74@gmail.com

^(**) ThS., Viện Thông tin Khoa học xã hội; Viện Hàn lâm Khoa học xã hội Việt Nam; Email: lenguyen22@gmail.com

Kayin theo đạo Phật với người Kayin theo đạo Cơ đốc. Tuy nhiên, nổi cộm nhất chính là cuộc xung đột giữa các Phật tử Miến Điện và cộng đồng người Islam giáo thiểu số Rohingya từng âm ỉ trong nhiều thập niên và bùng phát mạnh mẽ trong những năm gần đây, trở thành một trong những vụ bất ổn giáo phái tồi tệ nhất tại Myanmar. Tuy vậy, cũng có ý kiến cho rằng chính chủ nghĩa dân tộc có xu hướng cực đoan hiện nay cộng với tư tưởng bài trừ Islam giáo mới thực sự là căn nguyên khiến vấn đề người Rohingya ở Myanmar ngày càng trở nên gay gắt, khó giải quyết.

1. Về chủ nghĩa dân tộc và những biểu hiện của nó trong mối liên quan với người Rohingya ở Myanmar

Dân tộc là một thực tại lịch sử, được hình thành khi đạt điều kiện về một lãnh thổ và cộng đồng người hợp nhất chấp nhận sự quản lý của một nhà nước thống nhất. Theo nhà xã hội học lịch sử người Anh Anthony D. Smith, dân tộc là hiện tượng xã hội và văn hóa phức tạp xuất hiện trong quá trình phát triển của xã hội loài người. Tùy theo điều kiện tự nhiên khác nhau ở những khu vực khác nhau, thì hình thức và nội dung của các tổ chức xã hội được hình thành trong quá trình phát triển của quần thể nhân loại cũng khác nhau và được biểu đạt theo các thuật ngữ khác nhau (Dẫn theo: Marong-Ping, 2001: 1-12).

Dân tộc (nation) được hiểu theo hai nghĩa, ở nghĩa thứ nhất dân tộc là hình thái phát triển cao của tộc người, thường xuất hiện vào giai đoạn phát triển của chủ nghĩa tư bản (dân tộc Pháp, Đức...); ở nghĩa thứ hai, dân tộc là cộng đồng chính trị của nhiều tộc người có nguồn gốc lịch sử khác nhau, có trình độ phát triển kinh tế - xã hội khác nhau cùng sống trong một quốc gia, được quản lý bởi một nhà nước chung, tạo lập

nên một nền văn hóa chung (chẳng hạn dân tộc Việt Nam) (Bùi Xuân Đính, 2012:12). Ở Việt Nam, thuật ngữ “dân tộc” (nation) được sử dụng lẫn lộn với thuật ngữ “dân tộc” (ethnic) với tư cách là tộc người (như Kinh, Thái, Tày...).

Phần lớn các nước trên thế giới đều có một tộc người hoặc tôn giáo chiếm đa số với phong tục, văn hóa và các sinh hoạt tôn giáo chi phối đời sống cộng đồng. Nhưng khi các khái niệm về tộc người hay tôn giáo trong “dân tộc” biến thành các ưu tiên chính trị, thì người dân thiểu số bị đưa vào thế bất lợi. Nếu nhóm đa số giành được quyền tự quyết, thì nhà nước được tạo lập sẽ không đại diện cho các nhóm thiểu số, ngay cả khi họ có đầy đủ quyền công dân (<https://www.nytimes.com/2017/09/18/world/asia/myanmar-rohingya-ethnic-cleansing.html>).

Về mặt khái niệm, chủ nghĩa dân tộc gắn với các hoạt động nhận thức và tự nhận thức của các cá nhân và các nhóm biểu hiện dưới hình thức nhận thức và tình cảm ý chí. Những người theo chủ nghĩa dân tộc không chỉ có ác cảm với “người ngoài” mà họ còn đề xuất thành lập một quốc gia “cho riêng họ”, trong đó dân tộc “họ” nắm độc quyền chính trị hoặc ít nhất cũng phải được hưởng một quy chế đặc quyền chính thức. Điều này thường dẫn đến phân biệt văn hóa, sự phiến diện, những hành động xúc phạm, và trong trường hợp cực đoan nó dẫn đến những chiến dịch bài ngoại và diệt chủng.

Các sự kiện đang diễn ra và cuộc khủng hoảng của người Islam giáo Rohingya hiện nay tại Myanmar có thể là một trong những minh chứng rõ ràng nhất cho những luận điểm nêu trên. Đa số người dân Myanmar theo Phật giáo kể từ năm 1057 khi Vua Anawrahta sáng lập Nhà nước thống nhất

đầu tiên ở vùng ngày nay là Myanmar, ông đã chọn theo Phật giáo Theravada, hay còn gọi là Phật giáo Thượng tọa bộ - một nhánh của Phật giáo Tiểu thừa. Theo báo cáo thống kê của Bộ Lao động, Nhập cư và Dân số Myanmar công bố năm 2017, đến năm 2014 những người theo đạo Phật chiếm 87,9% số dân Myanmar, Kito giáo là 6,2%, đạo Hồi là 4,3%, đạo Hindu là 0,5%, các tôn giáo khác như Do Thái giáo, Đa Thần giáo, Vật linh giáo, v.v... chiếm khoảng 1,1% (<http://myanmar.unfpa.org...>). Đạo Phật có ảnh hưởng rất lớn ở Myanmar, cuộc sống của người dân không tách rời các nghi lễ Phật giáo. Tại bất kỳ thành phố, thị xã nào ở Myanmar cũng đều có ít nhất một ngôi chùa và một tu viện Phật giáo.

Trong những năm gần đây, cuộc xung đột tộc người - tôn giáo giữa những người Miến theo đạo Phật chiếm đa số với cộng đồng người Rohingya thiểu số theo Islam giáo ở Myanmar ngày càng trở nên sâu sắc, làm dấy lên những vấn đề về di cư và nhân đạo tồi tệ nhất hiện nay ở đất nước này. Trong cuộc xung đột này, người Rohingya luôn là người chịu phần thua thiệt, khi mà Chính quyền Myanmar chỉ coi họ là những “người ngoài” nhập cư trái phép từ nước láng giềng Bangladesh, trong khi đó Bangladesh cũng từ chối tư cách công dân chính thức đối với họ, thậm chí còn không trao cho họ tư cách người tị nạn.

Cuộc xung đột đã khiến hàng trăm tín đồ Islam giáo ở Myanmar thiệt mạng và hàng nghìn người lánh nạn sang Bangladesh. Trong khi đó, đông đảo các tín đồ Phật giáo, thậm chí có cả các nhà sư là những thành viên tích cực nhất, thúc đẩy xung đột leo thang. Đặc biệt là sự nổi lên của một phong trào Phật giáo có tên gọi Phong trào 969 (Xem: Nguyễn Văn Dũng, 2013) do nhà sư Ashin Wirathu (trụ trì tại tự viện Masseyin

ở thành phố Mandalay) khởi xướng và lãnh đạo vào năm 2001. Dưới sự lãnh đạo của nhà sư Ashin Wirathu, Phong trào 969 đã tổ chức nhiều cuộc biểu tình ở thành phố Mandalay gây mất ổn định xã hội, tổn thất về người và của cải. Vì lý do này, Ashin Wirathu bị Chính quyền Myanmar bắt giam và kết án tù từ năm 2003 đến năm 2011. Sau khi ra tù, nhà sư này tiếp tục các hoạt động lôi kéo tín đồ Phật giáo chống lại người Islam giáo ở Myanmar, buộc tội những người Islam giáo này gây ra tất cả những hoạt động tội phạm ở Myanmar như buôn bán thuốc phiện, trộm cắp, hiếp dâm. Từ đó, Ashin Wirathu kêu gọi tẩy chay người Islam giáo, các cơ sở thương mại của họ, thậm chí cả phương tiện giao thông công cộng do người Islam giáo điều khiển trên khắp lãnh thổ Myanmar.

Báo chí phương Tây cáo buộc Phong trào 969 của Phật giáo Myanmar là một phong trào Phật giáo cực đoan, kích động bạo lực chống lại người Islam giáo, gây ra các cuộc xung đột tôn giáo ở Myanmar và gọi người lãnh đạo phong trào này là tên khủng bố. Chủ nghĩa dân tộc trở thành một trong những động lực chính trị và xã hội quan trọng trong lịch sử phát triển của Myanmar, song chủ nghĩa dân tộc Phật giáo đang có xu hướng cực đoan như hiện nay góp phần không nhỏ làm sâu sắc hơn nữa vấn đề xung đột và khủng hoảng tại quốc gia này.

2. Địa vị của người Rohingya ở Myanmar

Nhiều người Rohingya có thể có nguồn gốc tổ tiên ở một vương quốc độc lập gọi là Arakan hàng trăm năm trước, nay là một phần của bang Rakhine, Myanmar (thành phố Sittwe - thuộc bang Rakhine của Myanmar - còn có tên gọi là Akyab). Vào năm 1826, người Anh thắng người Miến trong cuộc chiến Anh - Miến đầu tiên và

sáp nhập vùng Arakan - một dải đất màu mỡ bên bờ vịnh Bengal - vào thuộc địa Miến Điện của họ. Vùng đất này có một bộ phận dân cư gồm cả những người Phật giáo và người Islam giáo đã sinh sống tương đối ôn hòa ít nhất từ khoảng thế kỷ XIV đến thế kỷ XVIII. Những người Arakan theo Islam giáo được gọi là Rohingya, dựa theo cái tên lịch sử của vùng đất họ cư trú là vùng Rohang. Khi đó, người Anh cũng đưa về mảnh đất này hàng trăm nghìn người gốc Ấn Độ (theo Phật giáo). Năm 1930 và 1937, nhiều cuộc truy sát đã diễn ra nhằm vào người gốc Ấn tại Rangoon. Năm 1942, khi người Nhật chiếm Miến Điện, những hậu duệ của người gốc Ấn Độ (theo Phật giáo) vẫn trung thành với người Anh, trong khi đó người Arakan ngả theo người Nhật, dẫn đến cuộc đụng độ đầu tiên giữa những người theo Phật giáo (ở Rakhine) và người Rohingya (A.K.M. Ahsan Ullah, 2016).

Hơn thế nữa, một làn sóng di cư của hàng trăm nghìn người Rohingya khác từ một vùng đất có tên là Bengal sang thành phố cảng Akyab để tìm kiếm việc làm khi người Anh chiếm đóng ở đây từ những năm 1820 lại càng củng cố định kiến rằng người Rohingya Islam giáo ở Rakhine là “những người ngoài bất hợp pháp” và họ bị gọi miệt thị là “Bengali” (A.K.M. Ahsan Ullah, 2016). Những người Rakhine theo Phật giáo tại đây phản đối việc nhập cư hàng loạt này của người Rohingya, bởi họ cho rằng những người mới đến chỉ gây ra những vấn đề xã hội trên đất nước Myanmar.

Lòng hận thù này khiến Myanmar sau khi giành được độc lập từ tay thực dân Anh năm 1948 đã nhất quyết từ chối trao tư cách công dân cho người Rohingya. Đến năm 1982, khi xây dựng Hiến pháp, Chính phủ Myanmar không công nhận người Rohingya là một trong 135 tộc người tạo nên Liên

bang Myanmar. Nói cách khác, khoảng hơn một triệu người Rohingya đã bị tước quốc tịch, trở thành nhóm người “không nhà nước” đơn lẻ lớn nhất trên thế giới, khoảng 1,5 triệu trong tổng số 10 triệu người (không nhà nước) (<https://www.economist.com/the-economist-explains/2015/06/01/the-plight-of-the-rohingyas>).

Kể từ đó, người Rohingya trở thành đối tượng của những làn sóng tấn công của quân đội Myanmar cũng như của người Rakhine. Hàng trăm ngàn người đã vượt biên vào Bangladesh. Năm 1978, quân đội Myanmar đã xua đuổi hơn 200.000 người Rohingya từ Myanmar sang Bangladesh, khoảng 10.000 người đã chết vì điều kiện sống không đảm bảo, số khác đã quay trở về Myanmar. Từ năm 1992, Bangladesh cũng không trao cho họ tư cách người tị nạn. Vụ thanh trừng tộc người năm 2012 ở Sittwe và các khu vực khác của Rakhine đã thiết lập một hệ thống phân biệt chủng tộc trên thực tế tại bang này, người Rohingya bị cô lập hoàn toàn và bị loại khỏi đời sống kinh tế và chính trị của Rakhine. Hậu quả là 192 người chết, 265 người bị thương, 8.614 ngôi nhà bị phá hủy, ước tính khoảng 100.000 người Rohingya phải sống vô gia cư (Hà Đan, 2014: 47). Đến gần đây (năm 2017), tình hình xung đột tại Myanmar vẫn chưa được cải thiện, Chính quyền Myanmar mới xác nhận có 400 người chết, trong khi Liên Hợp Quốc lại đưa ra con số thống kê chạm ngưỡng 1.000 người (<https://www.project-syndicate.org...>). Hàng trăm ngàn người Rohingya đã vượt biên đến nước láng giềng Bangladesh, hàng ngàn người khác còn đang ở khu vực biên giới để đợi được cho phép nhập cảnh.

Hầu hết người Rohingya đã mất kế sinh nhai, và sự nghèo đói sau đó đã

khuyến nhiều người trong số họ liều mạng vượt biển. Ủy ban phản ứng khẩn cấp địa phương được thành lập để giải quyết vấn đề người Rohingya nhưng lại không hề có một đại diện người Rohingya nào trong đó. Các cuộc cải cách được ca tụng nhiều ở Myanmar kể từ năm 2011 đã không làm được gì nhiều để giúp đỡ người Rohingya.

Cuộc cải cách thậm chí còn có thể khiến tình cảnh của người Rohingya trở nên tồi tệ hơn khi Chính phủ bán dân sự kích thích bài Islam giáo trong lòng quốc gia Myanmar nhằm cố gắng giành chiến thắng trong cuộc tổng tuyển cử vào tháng 11/2015. Ngay cả bà Aung San Suu Kyi (một người Myanmar được nhận Giải Nobel hòa bình năm 1991) từng kiên định ủng hộ quyền con người cũng chỉ bênh vực những người Rohingya một cách miễn cưỡng (<https://www.project-syndicate.org/commentary/myanmar-rohingya-crisis-aung-san-suu-kyi-inaction-by-syed-munir-khasru-2017-09?barrier=accesspaylog>). Người Rohingya nhìn thấy rất ít triển vọng cải thiện tình cảnh của mình, điều đó cũng có nghĩa hàng ngàn người Rohingya nữa sẽ lên thuyền vượt biển và hàng trăm người nữa sẽ thiệt mạng, thậm chí khả năng về một cuộc thanh lọc tộc người tồi tệ nhất có nguy cơ sẽ xảy ra.

3. Hệ quả của cuộc xung đột liên quan tới người Rohingya ở Myanmar

Cuộc xung đột tộc người - tôn giáo liên quan tới người Rohingya ở Myanmar đã gây ra những vấn đề về di cư cũng như nhân đạo sâu sắc ở Đông Nam Á trong những năm gần đây. Việc chính quyền Myanmar không công nhận người Rohingya đồng nghĩa với việc tư cách công dân và thậm chí là những quyền cơ bản nhất như quyền cư trú của họ cũng bị phủ nhận. Và như vậy, khả năng nhóm tộc người thiểu số này được đi học,

khám chữa bệnh, tìm kiếm việc làm, kết hôn cũng như đi lại trong và ra ngoại quốc đều bị giới hạn. Không những thế, các lực lượng an ninh, quân sự còn tiến hành nhiều đợt càn quét, đàn áp toàn bộ cộng đồng người Rohingya như một hành động đáp trả nhiều cuộc tấn công phản kháng của lực lượng dân quân Rohingya nhằm vào các trụ sở cảnh sát và doanh trại quân đội. Người có thể được coi là có tiếng nói nhất trong việc giải quyết xung đột này là bà Aung San Suu Kyi lại không có động thái nào để ngăn chặn xung đột. Chính quyền ngăn cản các cơ quan của Liên Hợp Quốc tiếp tế các nguồn cứu trợ khẩn cấp. Quỹ Dân số Liên Hợp Quốc (UNFPA), Cao ủy Liên Hợp Quốc về Người tị nạn (UNHCR) và Quỹ Nhi đồng Liên Hợp Quốc (UNICEF) đã bị buộc phải ngừng hoạt động ở các khu vực bị ảnh hưởng bởi các cuộc xung đột này.

Trước tình cảnh đó, hàng nghìn người Rohingya từ Bangladesh và Myanmar, được phương tiện truyền thông quốc tế gọi chung là “thuyền nhân”, đã di cư bất hợp pháp tới các nước như Indonesia, Malaysia, Thái Lan, Ấn Độ,... (<http://www.bbc.com/news/world-asia-41566561>). Theo dữ liệu của Liên Hợp Quốc, đến tháng 5/2017 đã có hơn 168.000 người Rohingya rời Myanmar kể từ năm 2012 (<https://baomoi.com/bi-kich-cua-nguoi-rohingya...>).

Chính phủ Thái Lan gần đây bắt đầu triệt phá đường dây những kẻ buôn lậu đưa người di cư đến các trại ở miền Nam để đòi tiền chuộc. Kết quả là những kẻ buôn lậu bỏ rơi họ trên biển. Vì các nước trong khu vực không muốn họ đi vào vùng đất của mình, họ được trả lại nơi xuất phát. Hải quân Thái Lan tuyên bố đã hỗ trợ các thuyền chở người di cư trong vùng biển của mình, và đã chuẩn bị các trại tị nạn trên bờ biển. Tuy nhiên, Bangkok không muốn họ

định cư lâu dài, và rất ít người Rohingya muốn định cư tại Thái Lan dù phải ở lại trên những chiếc thuyền chật chội.

Malaysia là điểm đến được nhiều người Rohingya lựa chọn vì đất nước này chủ yếu là người Hồi giáo và thiếu lao động. Tuy nhiên, Malaysia cho biết không chấp nhận và ra lệnh cho lực lượng Hải quân đẩy lùi các thuyền chở người Rohingya di cư ra khỏi bờ biển nước này. Cũng có những hành động tương tự như Malaysia, Indonesia là một quốc gia Hồi giáo và cũng tuyên bố rõ ràng, không chào đón người Rohingya.

Trong hai thập niên qua, chỉ có Bangladesh là quốc gia chịu chấp nhận dòng người Rohingya di cư. Nước này thi thoảng cho phép họ sống trong các trại tị nạn trên biên giới Đông Nam nhưng đôi khi lại gửi họ trở lại Myanmar. Từ tháng 8/2017, hơn 668.000 người tị nạn Rohingya, trong đó có khoảng 400.000 trẻ em, đã chạy trốn khỏi Myanmar đến trú ngụ tại các trại ở bên kia biên giới Bangladesh (<https://vnexpress.net/photo/cuoc-song-do-day...>). Tuy nhiên, các trại tị nạn này luôn phải đối mặt với nguy cơ lũ lụt hoặc sạt lở đất. Và người Rohingya luôn luôn phải đối mặt với nghèo đói, thiếu thốn, sống tạm bợ, thiếu dinh dưỡng và chăm sóc y tế.

Hầu hết các cơ quan viện trợ và các tổ chức phi chính phủ cho rằng, các nước như Bangladesh, Thái Lan, Malaysia và Indonesia phải có trách nhiệm nếu người tị nạn ở vùng lãnh hải của họ. Dù các nước này đã phần nào nỗ lực cung cấp thức ăn, nước uống cho người Rohingya, song họ chưa thực sự tích cực tham gia vào các hoạt động tìm kiếm và cứu nạn bờ biển. Có thể có một số quốc gia không muốn hành động vì nếu làm như vậy, họ không biết xử trí như thế nào với người tị nạn. Họ

không thể buộc người tị nạn trở về nơi mà cuộc sống và quyền tự do bị đe dọa. Cộng đồng ASEAN cũng bị chỉ trích vì tiếp cận vấn đề người Rohingya một cách quá thận trọng và vì không nhận ra cuộc xung đột đang tiếp diễn này có thể chia rẽ khối cộng đồng chung theo từng nhóm tộc người, tôn giáo. Tuy nhiên, sự đàn áp bằng quân sự vào người Rohingya tại Myanmar bị lên án mạnh mẽ hơn cả từ các cơ quan, tổ chức quốc tế. Họ thậm chí đặt tên cho các cuộc đàn áp này là tội ác chống lại nhân loại và cáo buộc Myanmar đang tiến hành việc thanh lọc tộc người ở bang Rakhine nhằm giải phóng bang này khỏi nhóm Islam giáo thiểu số.

Thay lời kết

Liệu vấn đề người Rohingya có được giải quyết? Nhiều chuyên gia cho rằng, đây trước hết là trách nhiệm của Myanmar. Chính phủ Myanmar nên có lối hành xử nhân đạo đối với những người Rohingya, trong đó cần thiết phải có một tiến trình hòa bình thực sự với việc công nhận các nhóm tộc người và tôn giáo trong vấn đề người Rohingya. Tiến trình đó có thể do bà Aung San Suu Kyi dẫn dắt nhằm thuyết phục giới quân sự Myanmar về những lợi ích không lồ từ quá trình chuyển tiếp chính trị, và rằng việc đe dọa tiến trình dân chủ hóa sẽ không mang lại lợi ích cho Myanmar. Ngoài ra, các tổ chức quốc tế và cộng đồng khu vực cũng giữ vai trò quan trọng đáng kể trong việc ngăn chặn một cuộc khủng hoảng di cư của người Rohingya bằng việc kêu gọi chấm dứt bạo lực, viện trợ nhân đạo và đưa ra những giải pháp ngoại giao hiệu quả □

Tài liệu tham khảo

1. A.K.M. Ahsan Ullah (2016), "Rohingya Crisis in Myanmar: Seeking

- Justice for the ‘Stateless’”, *Journal of Contemporary Criminal Justice*, Vol. 32 (3:) 285-301.
2. Nguyễn Văn Dũng (2013), “Vài nét về phong trào Phật giáo mang tên 969 và cuộc xung đột sắc tộc - tôn giáo ở Myanmar hiện nay”, *Tạp chí Công tác tôn giáo*, số 8.
 3. Hà Đan (2014), “Những nỗ lực mới của Tổng thống Thein Sein trong việc làm dịu vấn đề xung đột tôn giáo, sắc tộc ở Myanmar”, *Tạp chí Nghiên cứu Đông Nam Á*, số 10.
 4. Bùi Xuân Đỉnh (2012), *Các tộc người ở Việt Nam*, Nxb. Thời đại, Hà Nội.
 5. Marong-Ping (2001), “Bình sự trình bày của Anthony D. Smith về ‘Dân tộc’ (Nation)” (Trần Thanh Hà d., Nguyễn Như Diễm hd.), *Bản tin phục vụ nghiên cứu*, Viện Thông tin Khoa học xã hội, số 47, tr. 1-12.
 6. Nghiêm Văn Thái (Chủ biên, 2001), *Tộc người và xung đột tộc người trên thế giới hiện nay*, Viện Thông tin Khoa học xã hội.
 7. http://myanmar.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/UNION_2-C_religion_EN_0.pdf
 8. <http://www.bbc.com/news/world-asia-41566561>
 9. <https://baomoi.com/bi-kich-cua-nguoi-rohingya-nhom-dan-toc-bi-choi-bo-tai-myanmar/c/23322811.epi>
 10. <https://vnexpress.net/photo/cuoc-song-do-day/cuoc-song-day-nguy-co-cua-nguoi-ti-nan-rohingya-o-bien-gioi-bangladesh-3707582.html>
 11. https://www.project-syndicate.org/commentary/myanmar-rohingya-crisis-aung-san-su-kyi-inaction-by-syed-munir-khasru-2017-09?barrier=access_paylog
 12. https://www.project-syndicate.org/commentary/myanmar-rohingya-crisis-aung-san-su-kyi-inaction-by-syed-munir-khasru-2017-09?barrier=access_paylog
 13. <https://www.nytimes.com/2017/09/18/world/asia/myanmar-rohingya-ethnic-cleansing.html>